

Концепт “море” в художній інтерпретації Яра Славутича

Д. Донцов у статті “Микола Хвильовий” стверджував, що характерною рисою українського письменства є специфічний “степовий менталітет”: *“Чи то в Гоголя, чи то в автора «Марка Проклятого», чи то в Рильського з його «Чумаками» – над усіма думками панував степ, як море над думками англійців – тих півпіратів, півбудівничих імперії”* [1, с.657]. Яр Славутич належить до тих митців слова, у творчості яких ця риса особливо помітна, бо він – і за походженням, і за світовідчуттям – сутий степовик. Водночас його душа, одного з найкращих співців степу в українській літературі, завжди поривалася й до могутньої морської стихії. Навряд чи можна вбачати в цьому тільки романтичний потяг до незвичайного, екзотичного. На відміну від більшості українських митців, Яр Славутич сприймав море не стільки як екзотику, скільки як щось майже рідне, бо народився й виріс він у південно-українських степах, які сусідують із Чорним морем. Це визначило органічність мариністичних мотивів та образів у його творчості.

Звісно, Яр Славутич не був першовідкривачем морської тематики в українській літературі. У праці І. Качуровського «Генерика і архітектоніка» є розділ «Мариністична лірика», де згадані народні думи, в яких ідеться про морські походи козаків, поема “Гамалія” та поезія “Вітре буйний, вітре буйний...” Т. Шевченка, твори романтиків, вірші “Хотів би я тебе вітати, море...” М. Чернявського, “До моря” М. Вороного, цикл “З-над моря” Б.Лепкого і наголошено, що саме його *“слід визнати першим українським мариністичним поетом”* [2, с.234]. Відзначено також наявність мариністичних мотивів у поезіях Олександра Олеся, навіяних італійськими враженнями. Дослідник стверджує: *“Розквіт української мариністичної лірики припадає на двадцяті роки ХХ віку, коли наші ще не винищені поети й прозаїки, художники й композитори мали нагоду відвідати береги Чорного моря, і, можливо, тому на цю лірику прийшла певного роду мода”* [2, с. 234]. З-поміж зразків тогочасної прозової мариністики він згадує роман “Майстер корабля” і новелу “Шаланда в морі” з “Вершників” Ю. Яновського, а поетичної – “Пісню зарізаного капітана” Гео Шкурупія, балади О. Влизька та його “Кострубаті сонети” і поезії “Туман”, “Порт”, “Доки”, а викремлює з цього (далеко не повного) переліку як *“найвище досягнення мариністичної лірики того часу – “морські цикли” Євгена Плужника”* [2, с. 234]. Внесок у мариністику генерації, до якої належить Яр Славутич, І. Качуровський визначив так: *“З поетів покоління Другої світової війни найбільше уваги приділяв морській тематиці Олекса Веретенченко – вже в збірці «Дим вічності» натрапляємо на мініатюру «Плещуть хвилі в синьому затоні...». А в збірці «Заморські вина» мариністичних поезій мало не два десятки”* [2, с.

235]. Навівши тексти двох його віршів, дослідник навіть не згадав нікого з інших поетів того покоління.

Про творчість Яра Славутича опубліковано вже досить багато наукових розвідок, проте з усіх його мариністичних поезій досі розглядався переважно триптих “Чорне море”, хоча і його аналізу відводилося небагато місця навіть у ґрунтовних монографіях Тетяни Назаренко [4] та Людмили Скорини [5]. Це стосується й об’ємного збірника праць різних авторів “Творчість Яра Славутича” [8]. Основним предметом дослідження Славутичева мариністика була тільки у двох невеликих статтях: В. Марочкина [3] та нашій [9], які побачили світ 20 років тому. Отже, назріла потреба реінтерпретації її із застосуванням сучасних методів аналізу. Усе це визначає актуальність обраної нами теми.

Ми ставимо мету з’ясувати семіосферу концепту “море” у ліриці Яра Славутича, що дозволить скласти повніше уявлення про його художній світ.

Слід відзначити, що В. Марочкин детально розглянув змістову наповненість чорноморських мотивів у творчості цього поета, слушно акцентувавши, що Чорне море інтерпретується у ній як “українське море”, “запорозьке море”. Проте дослідник не звернув уваги на те, що мариністика його не обмежується чорноморськими мотивами, що море постає у ній як філософський і лінгвокультурний концепт ширшої семантики. На відміну від В. Марочкина, у статті якого філологічний аналіз текстів відсутній, Надія Сологуб у своїй монографії “Мовний портрет Яра Славутича” розглянула творчість поета крізь призму лінгвоконцептології. Авторка цілком слушно стверджує, що головним концептом (макрополем) у художньому світі Яра Славутича є “Україна”, а також відзначає: “Найбільшою мірою семантику образу України репрезентує мікрополе «Степ»” [7, с. 17]. Аналізу цього мікрополя вона присвятила цілий розділ своєї монографії та значну увагу приділила характеристиці топосу Дніпра у розділі “Словесні засоби вираження образу України”, а про топос Чорного моря лише побіжно згадала, характеризуючи мотиви мандрів у ліриці Яра Славутича: “У мандрах поетові вчувається «рідний шум тополі» (I, 229), «плескіт чорноморських хвиль» (I, 229), «гучний шум Дніпра», «Софія Київська»” [7, с. 20]. Натомість В. Марочкин слушно наголосив, що образ Чорного моря у творчості цього поета асоціюється з образом України.

Наукова новизна нашої статті полягає у тому, що в ній уперше розглядається зображення моря у ліриці Яра Славутича крізь призму філософсько-естетичної концептології, культурної семантики та поетики.

У ранній ліриці Яр Славутич іноді використовує мариністичні образи у степових пейзажах, як-от: “Ви шуміть, степи, як море, / Затоніть мої стежки!” [6, с.9]. Порівняння степу з морем має фольклорне походження і досить часто використовується українськими поетами, зокрема до нього вдавався М. Чернявський, щоб підкреслити широту степових просторів і подібність руху під вітром трави чи ниви до морських хвиль. Яр Славутич цим порівнянням акцентує схожість не зорових, а слухових вражень: адже шелест спілих злаків дійсно-таки нагадує тихий шум погідного моря. Децю

загадковою може здатися семантика метафори “Затопить мої стежки!”. Проте у контексті вірша вона прояснюється: ліричний герой радіє надзвичайно багатому врожаєві, тому в пориві щастя хоче, щоб його стежки затонули у буйних хлібах. Асоціативне зближення розораної землі з морськими хвилями лежить в основі такої розгорнутої метафори: *Неначе хвилі, чорні скиби / Пливають за небокрай* [6, с.15].

Суто мариністичних віршів у ранній творчості Яра Савутича немає. Вони з’являються у 40-х роках, коли поет мусив емігрувати. У сюжетній поезії “Бунт” картини збуреного моря відіграють роль кільцевого символічного обрамлення для зображення повстання українських моряків. Ліричний герой – ніби один із них, а море – не тільки спільник бунтарів, а й символ нової долі українського народу, якої пристрасно прагне автор: *“Українська доля – / Не сліпців над лірами виття, / Не в саду хатина коло поля; / Наша доля – збурене биття: / Шлях до моря, де витає воля, / Шлях – у світ, де славне майбуття”* [6, с. 87]. Така символіка характерна для неоромантизму. Водночас зображення моря у “Бунті” – надзвичайно експресивне, не позбавлене живої плоти, по-своєму мальовниче: *“Чорне море, сатанинське море! / Бурунить, розбурене, суроре, - / Не знайти, де сонце, де причал. / Тільки чайка білу бризку боре...”* [6, с. 86]. Алітерації та асонанси у другому й четвертому рядках наведеної вище строфи підсилюють похмуро-тривожне враження від картини, витриманої у чорно-білих кольорах. Чорне море тут сприймається не тільки як географічне поняття. Епітет “сатанинське море” створює асоціативне поле, в якому це словосполучення одержує додаткове семантичне нашарування, внаслідок чого слово “чорне” також набуває значення епітета. Картина моря подається ніби крізь призму сприйняття моряків, які не втратили селянського світовідчуття: *“Виє море, дике і бездонне. / Надовкола – хвилі чи скирти?”* [6, с. 87]. Тут немає традиційної для поетичної мариністики багатоманітності кольорів. Зображення моря у “Бунті” асоціюється не з живописом, а з графікою. Напевне, автор навмисно “збіднює” кольорову палітру, щоб надати своїй “картині” більшої динаміки. Досягає він цього переважно за допомогою експресивних метафор: *“Пинить море хвиль вихрасте шмаття...”*; відчуття перемоги над темними силами підкреслюється тим, що до своєї мети повстанці *“владно пробиваються”, “валам розкраюючи гриви”* [6, с.87]. Метонімія “гриви” тут викликає асоціацію з упокоренням норовистих коней. Так виникає майже зрима картина: колишні селяни на тлі приборканих диких коней. Звідси логічно випливає думка, що герої вже відчули себе господарями моря; та думка акцентується у прикінцевих рядках твору: *“Бурунами здружені брати, / Що на море проміняли ниви / І на шторми – затишні хати”* [6, с.87].

У ностальгійних “Полярних сонетах” та циклі “Північне сяйво” поет гріє душу спогадами про рідне і тепле Чорне море та узбережжя Криму, як-от у сонеті “Десь плаче праліс, як тотемний птах...”: *“Коли малює пальми розсохаті / Міцний мороз на синьому вікні, / Я цвіт магнолій уявляю в хаті. / І так скорботно й радісно мені, / Втопивши зір у сніговію зриму, / Уявно*

братись берегами Криму” [6, с.207]. Подібні “душі пейзажі”, що виникають на тлі зримих картин суворої природи чужини, рятують автора від розпачу, як зізнається він у вірші “Мене обіймають зловісні...”: *“Навкруг невідоме холодне / Мовчанням, як фатум, лягло. / Розкрийся, блакитна безодне, / Впади на стуманене тло. / Між вами я звагло конаю, / Полярних пустель пілігрим; / Шукаю для слова Синаю / І мрію про соняшний Крим*” [6, с.212]. Чорне море та його береги у цій групі поезій постають не в конкретному зображенні, а як символи далекої Батьківщини. Ностальгія Яра Славутича виявляється й у творах, написаних під час перебування на сонячних берегах теплих морів і Великого океану, якими він милувався у своїх численних подорожах.

“Екзотична” мариністика Яра Славутича, на відміну від “чорноморської”, відзначається багатством барв і “музичністю” образів. Його ліричний герой, зачарований красою розкішної природи, нібито долає душевний біль, як, наприклад, стверджується у вірші “Цвітуть евкаліпти, пускаючи пух...”: *“Розтанув навіки скитальчий туман, / І давньою радістю повниться серце, / Що навіть Великий бутний океан / Лягає до ніг, як ласкаве озерце*” [6, с.145]. Радісне відчуття гармонії, без якихось порушень, виражене і в наступному вірші: *“Раюю на горі – як на Парнасі. / Внизу бринить Великий океан. / І голі скелі, на прибої ласі, / Дарують водам радісний пеан*” [6, с.145]. Але вже у другій строфі з’являється натяк на ностальгію, поки що ледь помітний: *“Ні бур, ні хмар – лише блакит нестримний! / Димує Торо, ніби Чатирдаг, / Та любе сонце розсипає гимни / На предкознаних і дзвінких ладах*” [6, с.145]. Миттєва згадка про Чатирдаг порушує гармонію в душі ліричного героя, бо одразу ж з’являється питання: *“Навіщо ж туга, дивний чоловіче?”*, а за ним строфа, де приспана красою “нерідного” моря і чужих берегів ностальгія озивається на повний голос: *“Та він, скорботний завжди, мимоволі / В борвійнім пориві палких зусиль / З-над сосон чує рідний шум тополі, / А знизу – плескіт чорноморських хвиль*” [6, с.145]. Ще складніший і драматичніший “психологічний сюжет” розгортається у поезії “Не з кости білої слонів...”, де автор зізнається, що *“синява можуть”* океану викликає у нього суперечливі почуття: *“Немає тут ні пір, ні ер. / Така предвічна, гойна звичність! / Я ще живу чи вже помер? / Сучасність... Вічність...”* [6, с.146].

Деякі мотиви та образи в “екзотичній” мариністиці Яра Славутича споріднені з неокласичною традицією оспівування “абсолютної краси”, але його поетичний світ завжди сповнений драматизму й оригінальний. Це можна продемонструвати на прикладі сонета “Монтерей”: *“Епічний стиль розлогих кипарисів, / Ноктюрни скель та Тихий океан – / Чого ще треба для душевних ран, / Для бурі в серці – невгамовних бризів?”* [6, с.147]. Викінчена, вишукана пластика образів у двох перших рядках, сама форма сонета – ото і вся данина неокласицизму, а далі вже навіть не “бризи”, а “буйний шквал” пристрастей вривається в душу ліричного героя, внаслідок чого у традиційному фінальному рядку *“Милуйсь і думай – ти відкрив Парнас!”* виникає іронічний підтекст. Мрія про “свій Парнас”, де можна було б заховатися від “шквалів” і віддатися спогляданню “абсолютної краси” та

оспівуванню її, виражається у багатьох віршах Яра Славутича, але щоразу він констатує її нездійсненність. Особливо показовий у цьому сенсі вірш “Будні мої безтурботно течуть...”, що завершується таким катреном: *“Чом же для тебе немає краси, / Серце, крилатий човне!? / Інші вчуває воно голоси, / Тугою повне”* [6, с.147]. Кордоцентричність є характерною рисою українського менталітету, але крилатий човен як символ серця – суто Славутичева художня знахідка, що може тлумачитися по-різному: асоціюватися з рухом між життям і смертю, з легендарним Летючим Голандцем та казковим Летючим Кораблем...

Фотографічні “замальовки з натури” (наприклад, “Океан обіймає дівча...”), як і взагалі суто мариністичні твори, рідко трапляються в ліриці цього поета, бо море майже завжди настроює його на філософський лад художнього мислення. Прикладом може служити вірш “Хвилі”, написаний у Гонолулу 1968 р., де зображення морських хвиль набуває символічного характеру: *“О хвилі смертного буття, / Відбиті в вічному океані! / Вістять приземні сум’яття / Для духа здвиги ненастанні”* [6, с.241].

У збірці “Мудрощі мандрів” (1972) поглиблюється культурософське наповнення мариністики Яра Славутича. На берегах Егейського та Балтійського морів, згідно з концепцією, сповідуваною неокласиками, з якими автор завжди відчував духовно-естетичну спорідненість, була “правітчизна” європейської культури. Звідси походить і Славутичеве трепетне ставлення до цих морів та особлива його симпатія до народів, які живуть біля них. У циклі “Делос”, наприклад, кожен вірш є не стільки пейзажним, скільки культурологічним чи історіософським, більше того: атрибути культури тут стають невід’ємними компонентами будь-якого пейзажу, як те бачимо у IV вірші: *“З егейським сонцем на чолі, / Снагою сповнений крутою, / Іду по соняшній землі, / Пливу блакитною водою. / Немає стриму берегам, / Нема обмежжя небозводам, / Де кожна пристань, наче храм, / Дзвенить племенам і народам, / Що для надхненника дари / Несуть, співаючи еклоги./ Зайди, мандрівче, й наברי / В сакви саяної перемоги!”* [6, с.235]. Поет наголошує, що давні культури Греції, Риму та Прибалтики належить не тільки народам, які їх населяють, а й усьому цивілізованому світові, повторюючи (у дещо зміненому вигляді) образні втілення понять “межа” і “обмежжя” (до речі, Славутичів новотвір): *“Не мав справіку твій варязький рід / Межі морям, обмежжя небозводам”* [6, с.227]. У поезіях “Стокгольм”, “Ясна Литво...”, “Гаральдів плач” та ін. мариністичні образи увиразнюють характерні риси нордичних народів. Балтійське море, як і Середземне, у художньому світі поета стає ліввокультурним і ментально-психологічним концептом, своєрідною авторською міфологією.

Орієнтальна мариністика Яра Славутича відзначається багатством барв, традиційним для такого роду пейзажів. Винятком тут є тільки вірш “Хто називав тебе Хвалинським...”. Перша строфа цілком складається зі сповнених обурення риторичних запитань, у контексті яких навіть епітет “неозоре” набуває негативного забарвлення: *Хто називав тебе Хвалинським, / Бутне Каспійське море? / Невже за те, що – неозоре – / Стелилось ти*

човнам ординським? / Невже за те, що стомлений Тарас / Десь тут проводив тужний час? [6, с.411]. Каспійське море постає тут як символ неволі, “мариво засланив”. Зображено воно у виключно темних, похмурих тонах насамперед тому, що було “незамкненою тюрмою” для Тараса Шевченка та багатьох інших страдників. У другій строфі Яр Славутич використовує ремінісценції з лірики Великого Кобзаря. Тарас Шевченко у вірші “І небо невмите, і заспані хвилі...”, сповненому туги за Україною та свободою, назвав Каспійське море “нікчемним”. Тональність цього вірша “спроєктована” на твір сучасного поета.

Аналізуючи збірку “Мудрощі мандрів”, Тетяна Назаренко слушно відзначила, що *“триптих «Чорне море» і поезія «Матері» – найщиріші та найзворушливіші твори в збірці”* [4, с. 90]. Звернення поета до моря у триптиху сповнене надзвичайної експресії: *“Для мене ти – як материнські груди, / Мов батьків клич, немов херсонський край. / Твої раптові, голубі споруди, / Мене вергаючи в пекельний рай, // Несуть по гребенях, вихрастобілих, / Круглясто-чорних, вигинясто-злих, / Що поривають палом потемнілих / І добротою прояснілих лих”* [6, с.267]. Написані ці рядки на турецькому березі 12 серпня 1966 року, коли Яр Славутич із болем у серці вдивлявся у морську далечінь, відчуваючи близькість рідної землі, та не сподіваючись, що колись знову на неї ступить. Звідси – суперечливе емоційне забарвлення стилю, барокове “поєднання непоєднуваного” у художній мові першої частини триптиху. У другій частині стиль поета набуває лаконізму і майже біблійної урочистості: *“На очисне купання / Я до тебе прийшов. / Ти – як воля остання, / Ти – як вічна любов!”* [6, с.267]. За фольклорними космогонічними уявленнями, вода, як і вогонь, земля та повітря, належить до першостихій, із яких було створено світ. У народі здавна існує віра в те, що вона очищує людину не тільки фізично, а й морально. На цій вірі ґрунтується, зокрема, обряд хрещення. Крім того, вода вважається “жіночою”, “материнською” першостихією. Отже, порівняння морських хвиль з материнськими грудьми виникло у поета на основі підсвідомого архетипного уявлення. Показово, що замість звичної лексеми “батьківщина” Яр Славутич часто вживає слово “материзна”. Зі вражаючою щирістю він зізнається у вірші “Матері”: *“Я ридма ридав, невідвідана мамо, / На березі Чорного моря вночі...”* [6, с.269].

Таким чином, у філософсько-психологічному сенсі концепт “море” в художньому світі Яра Славутича входить до макрополя космогонічної першостихії “вода”, а в конкретно-історичному втіленні – як “Чорне море” – до макрополя “Україна”.

Навіть цей – далеко не повний – розгляд мариністики Яра Славутича, який ми здійснили, дає підстави для висновку про її різноманітну семантичну наповненість, поліфункціональність, високий художній рівень. На нашу думку, подальше вивчення семіосфери образів першостихій у художньому світі цього поета є науково перспективним, оскільки дозволить глибше розкрити філософське і психологічне підґрунтя його творчості.

Література

1. Донцов Д. Микола Хвильовий / Д. Донцов // Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: у 3 кн. – К.: Рось, 1994. – Кн. 1. – С. 654-671.
2. Качуровський І. Мариністична лірика // Качуровський І. Генерика і архітектоніка: у 2 кн. / І. Качуровський. – К.: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2008. – Кн. 2. – С. 233-238.
3. Марочкин В. Морські теми у поезії Яра Славутича / В. Марочкин // Херсонський збірник: до 80-річчя Яра Славутича / упорядкував Анатолій Крат. – Київ; Херсон: Дніпро, 1998. – С. 88-93.
4. Назаренко Т. Правди потужний спалах: поетична творчість Яра Славутича / Т. Назаренко. – Львів: Каменяр, 1996. – 144 с.
5. Скорина Л. Звитяга слова, роздумів і діла: поезія Яра Славутича / Л. Скорина. – Черкаси: Брама-Україна, 2007. – 312 с.
6. Славутич Яр. Твори: у 5 т. / Яр Славутич. – Київ: Дніпро; Едмонтон: Славута, 1998. – Т.1. – 469 с.
7. Сологуб Н. Мовний портрет Яра Славутича / Н. Сологуб. – К.: Дніпро; Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук, 1999. – 152 с.
8. Творчість Яра Славутича: дослідження, статті та рецензії / упорядкував Володимир Жила. – Київ: Дніпро; Едмонтон: Славута, 1997. – Кн. 2. – 912 с.
9. Чухонцева Н. Мариністичні мотиви у поезії Яра Славутича / Н. Чухонцева // Запорізький збірник: до 80-річчя Яра Славутича / упорядкував Віктор Чабаненко. – Київ; Запоріжжя: Дніпро, 1998. – С. 98-102.

[Вісник Таврійської фундації (Осередку вивчення української діаспори): літературно-науковий збірник. Випуск 14. – Київ; Херсон: Просвіта, 2018. – С.57-66].